

На шляху до змін: Православна Російська Церква на початку XX ст.

На межі XIX – XX ст. у середовищі духівництва все частіше почала поширюватися точка зору про засилля держави в церковних справах і про необхідність реформування внутрішньоцерковного управління та переходу до відновлення Патріаршества[3]. Відповідно, постало питання про зміну взаємин Церкви і держави. Його рішення стали пов'язувати зі скликанням Помісного Собору Православної Російської Церкви (далі – ПРЦ)*. З початку 1905 р. на рівні Кабінету міністрів та Синоду почалося обговорення перспектив скликання церковного собору. У кінці березня того ж року Синодом було прийнято рішення клопотати перед імператором про скликання в Москві Всеросійського Собору єпархіальних єпископів для встановлення патріаршества і для обговорення змін у церковному управлінні. Проте, від Миколи II, котрий спочатку підтримував ідею скликання Собору, надійшла відмова.

Усталені за два століття відносини держави і церкви були закріплені низкою законодавчих актів, перегляд яких був надзвичайно складним завданням. Руйнування синодальної системи і проведення радикальних перетворень у церковному управлінні погрожували розірвати союз імперії та Православної Церкви і навіть призвести до відокремлення останньої від держави. Перебудова релігійного фундаменту монархії загрожувала руйнуванням усіхоснов православної держави. Тому Микола II, дотримуючись порад обер-прокурора К.П. Побєдоносцева, не тільки не квапився з проведенням церковних реформ, але й здійснював політику «заморожування», залишаючи державно-церковні відносини в незмінному вигляді[2, с. 121].

Державна релігійна політика зазнала серйозних змін після 17 квітня 1905 р., коли в умовах зростання масового ліворадикального руху, імператор видав

*Назва Російська Православна Церква була прийнята в історії російської церкви як офіційна і визнана державою восени 1943 р.

указ «Про зміцнення початків віротерпимості»[7]. Згідно з ним, всім російським підданам надавалося право сповідувати будь-яку віру, а всі релігії Росії урівнювалися в правах. При цьому домінуюче становище ПРЦ в державі погіршилося порівняно з тим, яке вона мала до виходу цього царського указу: православна релігія виявилася єдиною серед усіх конфесій, що зберегла нерозривний зв'язок з державним апаратом, тоді як у внутрішні справи інших церков держава не втручалася. Склалася абсурдна ситуація: неправославні віруючі й іновірні конфесії, наділені правами свободи совісті, опинилися у більш вигідному становищі, ніж панівна церква, що не мала структурної самостійності.

Царський указ мав не тільки політичне, але й психологічне значення: після його виходу у консервативної частини суспільства похитнулася віра в царський уряд, який під час зростання революційних виступів фактично відмовився від політичного заступництва православ'ю.

Можливість вирішення наболілих питань церковного життя стала пов'язуватися із якнайшвидшим скликанням Помісного Собору ПРЦ. Підготовка до нього привернула увагу вищих органів влади. В кінці липня 1905 р. обер-прокурор К.П. Победоносцев звернувся до всього російського єпископату з проханням прислати в Синод свої пропозиції про перетворення в церкві. Відгуки архієреїв надходили в духовне відомство з кінця жовтня 1905 р. до початку весни наступного року. Їх систематизація завершилася в 1906 р. і оформилася у вигляді тритомного збірника[6]. З'ясувалося, що майже весь єпископат (за винятком трьох єпископів) вимагав реформ канонічного устрою ПРЦ, спрямованих на звільнення церкви від державної залежності. Про неканонічність синодального ладу говорили майже всі. Архієреї вважали за необхідне скликання Помісного Собору, при цьому більшість вважала, що для ПРЦ конче необхідним є відновлення патріаршества.

В цілому єпископат бажав, щоб правляча структура церкви складалася з вищої інстанції – Помісного Собору та його голови – патріарха і чинного в період між Соборами Священного Синоду, керівником (головою) якого повинен бути патріарх. (Передбачалося змінити і титулування: Синод замість

Святійшого називати Священним, а його колишнє найменування має перейти патріарху). У віданні Собору повинні були знаходитись питання, що стосуються віровчення, виборів патріарха, відкриття нових єпархій, церковного суду, позбавлення єпископів за провини священного сану та ін., а Синоду – поточні справи, при вирішенні яких він був би вищою адміністративною та судовою інстанцією. З питання державно-церковних відносин єпископат так само був практично одностайний. На його думку, державі належало протегувати церкву, але та повинна бути автономною.

Характерно, що в усіх схемах церковно-державних відносин, запропонованих російськими архієреями, не знаходилося місця імператору. І це, незважаючи на те, що в історичній практиці Східно-Православної церкви (в першу чергу, Візантії) царі мали безсумнівні церковні повноваження. Імператори забезпечували узгодженість державного та церковного законодавств, до них, як до найвищих судових інстанцій, зверталися засуджені у церковних справах. Імператори іноді вносили радикальні зміни в існуючий церковний устрій, зводячи окремі області в положення автокефальних єпархій (тобто незалежних від центрального церковного управління). В області віровчення імператори ухвалювали церковні закони і спостерігали за виконанням церковних норм, видавали укази про повсюдне вживання на богослужіннях деяких православних гімнів. Про церковну владу православного самодержця йшлося в богослужбових книгах, обрядах Православної Церкви, а також в законах Російської імперії.

У Зводі законів імперії церковні повноваження царя формулювалися наступним чином: «Ст. 64: Імператор, як Християнський Государ, є верховний захисник і охоронець догматів пануючої віри, і охоронець правовірності і всякого в Церкві святого благочиння. Ст. 65: В управлінні Церковному Самодержавна влада діє за допомогою Святійшого Урядового Синоду, Нею заснованого»[9, с. 18]. Перераховані вище факти дозволяли розглядати царську владу як інститут не тільки державний, а й церковний. Також серед більшості населення імперії монарх сприймався скоріше не як «господар Землі Руської», а як релігійний лідер країни[10].

Однак незважаючи на вищезазначене, практично всі архієреї ПРЦ при обговоренні церковної реформи висловлювали побажання, щоб, по-перше, вилучити область церковних справ з відання царської влади і, по-друге, передати управління церквою виключно органам вищої духовної влади, непідконтрольним фактично нікому, окрім церковних інстанцій: Собору, Патріарха і Синоду. Тобто єпископат Церкви виступав якщо не за відокремлення, то за віддалення церкви від держави[2, с. 147].

Хоча монархічний лад давав православним імператорам певні повноваження в церкві, але разом з тим цьому ладові була властива і невизначеність у розмежуванні прав державних і церковних. У результаті, створювався привід для постійного невдоволення духовенства своїм «обмеженим» положенням, «пригнобленим» через пряму чи непряму участь царя у справах церкви. Більш привабливою формою державної влади для прагнучого до незалежності духовенства була така, за якої бсвітська влада не втручалась у справи внутрішнього управління церкви, що давало б їй свободу дій і тим самим виявляло свою прихильність до релігії.

Якщо різні політичні партії і соціальні групи суспільства, що були рушійними силами революційного процесу, були зацікавлені у поваленні авторитарної влади російського самодержця, то духовенство було зацікавлене не тільки в знищенні монархії, а й, у першу чергу, в десакралізації царської влади. Духовенство (зокрема, члени Синоду ПРЦ) прагнуло обґрунтувати, що між царською владою і будь-якою формою народовладдя немає ніяких відмінностей. Саме виконання умови десакралізації царської влади було одним з основних етапів у вирішенні питання «священства-царства» на користь переваги церкви над державною владою того часу.

Державні реформи в Росії фактично почалися з 12 лютого 1906 р., коли указом імператора на 27 квітня було призначено скликання Державної думи. Через тиждень, 20 лютого, вийшов маніфест, в якому говорилося про створення Державної ради. Незабаром, 23 квітня 1906 р. була прийнята нова редакція Основних законів Російської імперії. Їх 7-а стаття проголошувала, що імператор здійснює законодавчу владу «в єднанні з Державною Радою та Державною

Думою». Інша, 86-а стаття встановлювала, що «жоден новий закон не може мати чинності без схвалення Державної Ради і Державної Думи та затвердження Государя Імператора»[9, с. 11, 20; 23].

Названі статті не могли не торкнутися порядку управління Православної Церкви. Нові закони ставили церкву в підлегле становище до Державної ради і Державної думи, в яких були представники не тільки православногівіросповідання, але і нехристиянських релігій. Навіть Помісний собор ПРЦ, у разі свого скликання, був позбавлений повноважень проводити зміни у державному законодавстві (що стосуються церковних справ), був би поставлений в залежність від названих установ. Він не зміг би самостійно провести реформу церковного управління: зокрема, навіть вибори патріарха так чи інакше знаходилися під контролем членів палат, які наділені законодавчими ініціативами. Таким чином, у 1905 – 1906 рр. з усією актуальністю постало питання про назрілу церковну реформу.

27 грудня 1905 р. імператор звернувся до голови Синоду митрополита Санкт-Петербурзького Антонія (Вадковського) з рескриптом про необхідність проведення реформ у царині вітчизняної церкви. Антонію, спільно з митрополитами Московським і Київським, пропонувалося визначити терміни скликання Собору.

Для попереднього розгляду намічених до обговорення на запланованому Соборі питань церковної реформи 14 січня 1906 р. Синод прийняв рішення про створення особливої комісії – Передсоборного Присутствія, котре працювало з 6 березня до 15 грудня 1906 р. До його складу увійшли представники єпископату, священники і відомі богослови. В результаті було прийнято рішення рекомендувати майбутньому Помісному Собору запровадити в ПРЦ патріаршество. 3 червня Присутствієм був прийнятий документ «Про відношення вищого Уряду Російської Православної Церкви до Верховної державної влади». У ньому були окреслені права майбутнього патріарха. В цілому, Передсоборне Присутствіє пропонувало зменшити імператорський вплив у житті церкви: з одного боку, щоб держава як і раніше виконувала перед ПРЦ всі політичні, фінансові, охоронні та інші функції. З іншого, – щоб права

церкви не тільки істотно розширилися, але щоб вона отримала самоврядування. При цьому в постановах Присутствія в якості принципу церковного устрою проходив не принцип соборності (тобто участі в управлінні ПРЦ, крім ієрархів, білого духовенства і мирян), а повновладдя єпископату. З урахуванням планів по запровадженню патріаршества було прагнення посилити владу архієреїв.

Цю ж лінію продовжило і Передсоборнезібрання, яке працювало з 28 лютого 1912 р. до 3 квітня 1913 р., члени якого вирішили зберегти модель церковно-державних відносин, запропоновану раніше Передсоборним Присутствієм. Однак було вирішено збільшити владу голови Синоду (патріарха), надавши йому право контролювати роботу всіх центральних церковних установ[1, с. 100 – 126].

В цілому, у схемі церковно-державних відносин патріарх повинен був бути фактично непідконтрольною імператору особою, яка перебуває в деякому сенсі не «при» царі (в якості одного з найбільш наближених радників), а «навпроти» царя, в якості певної противаги йому. Політичне підґрунтя патріаршества було таким, що в особі першопрестольного архієрея імператор міг отримати центр опозиційно налаштованих сил клерикалізму.

Зрозуміло, що при виникненні будь-яких (нехай навіть незначних) розбіжностей між церковною і державною владою, патріарх міг перейти у відкриту опозицію цареві. При цьому він був би фактично «недосяжний» для імператора: у разі, наприклад, суду над патріархом для розгляду його справи слід було б запрошувати «рівночасних» тому за саном східних Першосвятителів (як у випадку з патріархом Ніконом у 1666 р.). І державі загрожувала б вірогідність церковно-політичного розколу, подібного до розколу XVII ст., що в умовах наростання революційного руху могло послужити каталізатором революції. По суті патріарх потрібен був революційному руху як сила, за допомогою якої можна було б прискорити повалення самодержавної влади імператора. Так, перебуваючи в еміграції, князь Н.Д. Жевахов згадував: «У передреволюційний час натиск на Царську Росію вели не тільки піджаки і мундири, але й смиренні рясни, а цим останнім Патріарх був потрібен лише для опори їх революційних задумів і прагнень»[4].

Характерно й те, що духовенство розглядало православного царя не як помазаника Божого, «зовнішнього єпископа» церкви, а як простого мирянина – світського глави держави, з яким повинні були узгоджуватися деякі рішення вищих органів церковного управління. Імператор же, усвідомлюючи себе верховним захисником православної віри, не міг прийняти рекомендації Предсоборної комісії і погодитися на розмежування церковних і державних справ. Він усіляко відтягував скликання Помісного Собору, хоча і розумів необхідність його проведення.

На початку ХХ ст. певні кола російського суспільства в боротьбі з самодержавством домоглися скликання Державної думи і отримало певні громадянські свободи. Але при цьому не були враховані інтереси Православної Церкви, яка залишилася практично наодинці зі своїми невирішеними проблемами. Духовенство (в силу свого соціального положення) не могло прийняти ті методи боротьби за реформи, які використовувалися суспільством: участь у страйковому русі та застосування методів збройної боротьби. Однак священнослужителі ПРЦ могли ідеологічно впливати на православну паству: в першу чергу, на політичну свідомість багатомільйонного російського селянства. Під час Лютневої революції духовенство широко скористалося цією можливістю з метою укорінення в свідомості пастви повалення монархії: заради досягнення своїх цілей з отримання незалежності («віддалення») від держави.

У лютнево-березневі дні 1917 р. члени Синоду зіграли одну з провідних ролей у поваленні інституту самодержавства[1, с. 140 – 142]. Знищення царської влади знімало і сам предмет багатовікового спору про переважання в державі влади царя над владою первосвященника або влади первосвященника над царем. Офіційна позиція всього вищого духівництва, заявлена навесні 1917 р.[8, с. 114], свідчила про те, що ієрархи вирішили скористатися політичною ситуацією для здійснення свого бажання отримати звільнення від імператорського впливу на церковні справи і фактично позбутися царя як свого «харизматичного конкурента».

З метою підготовки питань, що підлягають розгляду на Помісному Соборі, 29 квітня 1917 р. Синод прийняв рішення про формування Предсоборної Ради, яка розпочала свою роботу 12 червня[11]. За місяць, 13 липня, Рада прийняла проект основних положень з питання про становище Церкви в державі. Після розгляду на Соборі його передбачалося винести в Установчі збори. Згідно з цим проектом, Православній Церкві передбачалося зайняти перше місце серед релігійних організацій країни. У справах свого устрою, законодавства, управління, суду, віровчення, внутрішньої дисципліни, зовнішніх зносин з іншими церквами вона мала стати повністю незалежною від державної влади. Дії будь-яких церковних органів підлягали нагляду з боку держави виключно щодо їх відповідності законам країни[5].

За чотири дні до відкриття Собору, 11 серпня, було опубліковано постанову Тимчасового уряду про його права. Вироблений Собором законопроект «Про новий порядок вільного самоврядування Російської Церкви» належало представити державній владі. Тобто теоретично, Тимчасовий уряд міг відмовити в санкції Соборному Постановленію про форму внутрішньоцерковного управління. У цьому сенсі Собор був юридично залежним.

Загалом, можна сказати, що на початку ХХ ст. Церква, будучи опорою трону, впливала на суспільно-політичну свідомість православного населення імперії. У цілому, духовенство поступово ставало в опозицію до царської влади, прагнучи звільнитися від державного нагляду й опіки, прагнучи отримати можливість самоврядування і самоустрою. Це звільнення ототожнювалося з падінням царської влади, про що навесні і влітку 1917 р. духовенством робилися заяви як в усних проповідях, так і в церковній періодичній пресі. Після кількох безуспішних спроб домогтися скликання Помісного Собору представники архієрейського корпусу стали пов'язувати надії на визволення Церкви від державного контролю з можливістю зміни форми державної влади в Росії на користь республіканського правління.

1. Бабкин М.А. Духовенство Русской православной Церкви и свержение монархии (начало XX века – конец 1917 года). – М.: Ника, 2007. – 252 с.
2. Богданов А. П. Тайны Московской Патриархии. – М.: АРМАДА, 1998. – 384 с.
3. Верховский П.В. Учреждение Духовной коллегии и Духовный регламент. К вопросу об отношении Церкви и государства в России. Исследование в области русского церковного права. В 2 т. – Ростов-на-Дону. – 1916 г. – Т. 1. – 895 с.
4. Жевахов Н.Д. Воспоминания товарища обер-прокурора Святейшего Синода Н.Д. Жевахова. – Т. 2. – М., 1993. – С. 278.
5. Карташев А.В. Временное правительство и Русская Церковь // Из истории христианской Церкви на родине и за рубежом в XX столетии. – М., 1995. – С. 20 – 21.
6. Отзывы епархиальных архиереев по вопросу о церковной реформе. В 3 ч. – Санкт-Петербург, 1906.
7. Правительственный вестник. – Спб., 1905. – № 86. – С. 1 – 2.
8. «Российское духовенство и свержение монархии в 1917 году». Сост. М.А. Бабкин. – М., 2006. – 197 с.
9. СЗРИ. – Санкт-Петербург, 1912. – Т. 1. – Ч. 1. – 504 с.
10. Фирсов С.Л. Русская Церковь накануне перемен. (Конец 1890-х – 1918 годы). – М., 2002. – С. 40.
11. Церковные ведомости. – Пг., 1918. – № 9 – 10. – С. 51, 55.